

יישוב מחדש של יהודים: הרהורים על ההיסטוריה המקדימה של

השואה.

גץ עלי

אחד ההישגים הגדולים של ההיסטוריונים לאחר מלחמת העולם השנייה הוא אימוץ נקודת ההשקפה של הקרבנות, לנוכח הפשעים שביצעו הגרמנים.¹ לפיכך, התבוננות מנקודת מבטם של מבצעי הפשעים חזקה עליה שתעורר זעם. עם זאת, השאלה בדבר תהליך קבלת ההחלטות שהוביל אל השואה מאלצת אותנו להיזקק לנקודת מבטם של אנשי המינהל והמתכננים. רק כך מתברר באיזו מידה חלו על מה שכונה באותה עת "הפתרון הסופי של השאלה היהודית" הכללים המקובלים בנהלים ממשלתיים ביורוקרטיים. רוב הדברים אינם נראים לנו רחוקים עד כדי כך שאי אפשר לתארם בכלים היסטוריוגרפיים רגילים.

בדיקת מדיניות ה"יישוב מחדש" (Umsiedlung) הגרמנית שהיתה נקוטה בין ספטמבר 1939 לספטמבר 1941, המוצגת כאן בצורה מתומצתת, מאפשרת לתאר ביתר דיוק את התהליך המתמשך של גיבוש העמדה הפוליטית שהולכה בסופו של דבר לרצח יהודי אירופה. מדובר ב"השפעות הגומלין" שאייכמן התייחס אליהן כבר בשלב מוקדם, בין מדיניות אשר מצד אחד שאפה לגרש את היהודים אל הפריפריה של תחום השלטון הגרמני, ומצד שני, במישור האישי והמוסדי, קרי מעבר לכל הפרוגרמות והתכניות, היתה קשורה במטרה להעביר לתחום הרייך למעלה מ-500,000 פולקסדויטשה, במסגרת תכנית שנקראה "הביתה אל הרייך" (Heim-ins-Reich). אם נבקש לבחון את הדינמיקה הפוליטית של תהליך גיבוש העמדה הפוליטית שקדם להכרעות - או אולי מוטב לומר, להתוויית המסלולים - שהוליכו אל רצח העם, לא נוכל לוותר על שחזור אנליטי של יישוב הפולקסדויטשה מחד

¹ סיכום מחקרי על רצח יהודי אירופה קשה עלי. הוא מוּלֵיך בהכרח לפשטנות שאינה יאה לנושא, ואשר בשונה ממסגרת הרצאה אי אפשר להעמידה באור יחסי בדיון. אף-על-פי-כן אני מקווה לעורר עניין בעבודותי ובעבודותיהם של אחרים, שבהן הסתייעתי במאמר זה: Victor Klemperer, *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten: Tagebücher 1933-1941*, 2 vols., Berlin, 1995; Michael Wildt (ed.), *Die Judenpolitik des SD 1935 bis 1938: Eine Dokumentation*, Munich, 1995; Susanne Heim, "'Deutschland muß ihnen ein Land ohne Zukunft sein': Die Zwangsemigration der Juden 1933 bis 1938," in *Arbeitsmigration und Flucht*, Berlin/Göttingen, 1993, pp. 48-81; Götz Aly and Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Frankfurt a.M., 1994 [סוזנה היים וגץ עלי, "השואה ומדיניות האוכלוסין: מחשבות בדבר תולדות ההכרעה על ה'פתרון הסופי'", *יד ושם - קובץ מחקרים*, כ"ד (תשנ"ה), עמ' 33-53]; Götz Aly, *"Endlösung": Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt a.M., 1996.

גיסא, ושל הפקעת רכושם, כליאתם בגטאות וגירושם של היהודים מאיך גיסא. ניתוח כזה עדיין רחוק מלהסביר הכול. הוא גם אינו עונה על השאלה איזה משקל יש לייחס במבט לאחור לעניין היישוב מחדש לעומת גורמים אחרים. יש להניח כי אפילו לנפשות הפועלות עצמן לא היתה אפשרות להבחין בגיבוב של דעות קדומות, מצע פוליטי, תועלת מעשית ואילוץ צבאיים וכלכליים מעשה ידי הגרמנים עצמם, ובסופו של דבר גם של תאוות רצח שלוחת רסן.²

ההיגיון הפנימי של התהליכים הפוליטיים במדינה הנציונל-סוציאליסטית התפתח במתח שבין תכניות גדולות לשינוי ולהתפשטות, פתרונות ביניים בלתי יציבים ומשאבים מוגבלים ביותר ביחס למטרות. דבר זה הוליד לחץ של ציפיות וצורך בעשייה, כפי שהיינו אומרים היום. אולם במסגרת ההכרעה, חלו שינוי והתרחבות מהותיים בשתי נקודות: סדר הערכים הגזעני שהנהיגה הממשלה ואשר החברה הגרמנית בחלקה הגדול קיבלה אותו, והשאיפה מלכתחילה להתפשטות צבאית אימפריאלית. אלו אפשרו לגלגל בעיות על עמים וקבוצות אנשים "נחותים" מצד אחד, ולהתגבר על מצוקות וקשיים מידיים בעזרת כיבושים חדשים מצד שני. במבט לאחור נראה שהאפשרות התמידית שנשקפה לפתרון הגדול, אשר מצד שלמותו הטוטליטרית היה גם פתרון אוטופי, הצדיקה ויתור על פשרות כמו גם על קביעת קדימויות.

הכרעות פוליטיות אינן נופלות בדרך כלל ביום אחד, ואף אינן מתבצעות הלכה למעשה בקו ישר. כמו כן, הן אינן נקבעות אך ורק באורח חיובי. הגורם המכריע מבחינת התוצאה הוא האופציות המתבררות בשלבי הניסוי והטעייה כמתאימות או כבלתי מתאימות. בראייה זו אפשר לתאר את מהלך גיבוש העמדה הפוליטית, גם בתנאי הדיקטטורה הנציונל-סוציאליסטית, כתהליך פתוח במידה זו או אחרת: המעברים בין התכנון, הפעולות המקדימות וההכרעות נותרו נזילים, והגבולות בין המוסדות המעורבים ובעלי העניין הרבים לבין דרגי המינהל השונים היו עבירים. לא היתה קיימת הפקודה האחת של היטלר לרצח העם אלא רק ההנחה של חוקרים מאוחרים יותר כי ההחלטה על המעשה הנורא היתה חייבת להתקבל בצורה יוצאת דופן ביותר.³

2

³ דוגמה לכך היא דעתו של אברהרד יקל, הטוען כי "יש להוציא מכלל אפשרות" תהליך ממושך יחסית של "התייעצות או קבלת החלטה משותפת"; "במדינה זו לא התקבלה אף החלטה חשובה על-ידי גוף. בדרג העליון קיבל היטלר את ההחלטה לבדו והודיע אותה", Eberhard Jäckel, *Hitlers Herrschaft*, Stuttgart, 1986, p. 105 [אברהרד יקל, היטלר: השקפת עולמו וחותרו בהיסטוריה, תל אביב 1990]. לסיכום של התקדמות המחקר בנושא המחלוקת על התגבשות ההחלטות עד 1985 ראה: Eberhard Jäckel and Jürgen Rohwer (eds.), *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg: Entschlußbildung und Verwirklichung*, Frankfurt a.M., 1987. לתיאור עדכני יותר

המדיניות כלפי היהודים ושירות הביטחון

כבר ב"הנחיות לשאלה היהודית" (Richtlinien zur Judenfrage), שפרסם היידריך ב-21 בספטמבר 1939 לאזור הכיבוש הגרמני בפולין, שבאמצעותן ביקש להחרים את רכושם של שני מיליוני בני אדם ולהקים "שמורה יהודית", נאמר: "מובן מאליו שאי אפשר לקבוע מכאן את המשימות העומדות לפתח על כל פרטיהן". ההנחיות שימשו "גם כדי לעודד את ראשי האינזצגרופן לשיקולים מעשיים"⁴. כל משתתף פעיל נתבקש לנסח את התנסויותיו הקונקרטיות ולתרום לניסוח הוראות פעולה, שלעולם נשאו זמניות. כן הבחין היידריך תמיד בין המטרה הסופית לבין השלבים לקראת ביצועה. הדבר אפשר למבצעי המדיניות כלפי היהודים לפעול מתוך ודאות שאלתוריהם הם חלק ארעי מן האמצעים הכוללים לקראת "הפתרון הסופי".

מובן שהחופש המעשי שניתן בקביעת צורת הטרור האנטי-יהודי הממשלתי היה גם נחלתן של התחנות המקומיות של הגסטפו והס"ד. בכרך השני של רשימותיו של ויקטור קלמפרר בולטת אכזריותם יוצאת הדופן של האחראים בדרזדן. כבר ב-1936, בפרוטוקול של "קורס ההדרכה השנתי לממונים על ענייני יהודים" מן התחנות המחוזיות, נאמר בנימה משבחת (בניגוד למינכן, למשל): "סקטור II דרזדן: היהודים נתפסים כאן לא כנושא משני, אלא כעניין עיקרי. גם השלוחות עובדות היטב ומאוישות במיטב הכוחות"⁵.

פקידי המדינה הנאצית הקפידו חלקית על סגנון ניהול פתוח ועל שיתוף פעולה. המרצים בבית הספר ליונקרים של הס"ס בבאד טלץ (Bad Tölz) ויתרו למשל על אינדוקטרינציה פשוטה, ותחת זאת בחרו להפעיל את הדמיון האינטלקטואלי, ההרסני ללא ספק, של תלמידי המוסד. באביב 1937 הועמדו לבחירה הנושאים הבאים לבחינת הגמר: "באילו דרכים תבחן את קשרי המשפחה היהודיים של אדם ותוכיח אותם?" "חבר דוח כלל ארצי על 'יהודים בסחר הבהמות' והעלה הצעות משלך לשינוי הקלקולים המתוארים"; או: "כיצד אני רואה את

ראה: Philippe Burrin, *Hitler und die Juden: Die Entscheidung für den Völkermord*, Frankfurt a.M., 1993.

⁴ איגרת בזק של היידריך מ-21 בספטמבר 1939 אל ראשי האינזצקומנדו של הסיפ"ו (Sicherheitspolizei, Sipo) בנושא "Judenfrage im besetzten Gebiet", פורסם בידי המכון היהודי ההיסטורי בוורשה: *Faschismus - Getto - Massenmord: Dokumentation über Aussrottung und Widerstand der Juden in Polen während des Zweiten Weltkrieges*, Berlin, 1960, pp. 37ff [יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), *השואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין, בריית המועצות, ירושלים תשל"ח*, עמ' 139-143].

⁵ דוחות מטעם חטיבות-העל של הס"ד על מצב האגפים לענייני יהודים בקורס בברלין, 14-13 במרס 1936; המרכז לשמירת אוספי תעודות היסטוריות, מוסקווה, Tsentr Khraneniya Istoriko-Dokumentalnykh Kollektiy (TKIDK) (לשעבר - Osoby), פורסם אצל: Wildt, *Judenpolitik*, pp. 81-84, 82.

פתרון השאלה היהודית?⁶ באותו זמן טרם נפלה הכרעה בכל השאלות הללו, אך הן העסיקו את מי שניסחו נושאים מסוג זה.

עם אנשי מחלקה II/112 בס"ד ("מעקב אחר אויבים רעיוניים/יהדות") במשרד הראשי של הס"ד בברלין נמנו כבר משלב מוקדם אנשים כאדולף אייכמן, הרברט האגן (Hagen) ותאודור דנקר (Dannecker), שלאחר פעמים אחדות של ארגון מחדש של מנגנון הביטחון נעשו לימים לדמויות הבולטות בבירוקרטיה של המוות, ששמה המקוצר היה: RSHA IVB4 (המשרד הראשי לבטחון הרייך, Reichssicherheitshauptamt). כבר במאי 1934 הזהיר אחד מאנשי הס"ד שהמטרה ארוכת הטווח להביא ל"הגירה ללא שיור", עלולה להסתיים ב"עצירה של גירוש היהודים" אשר תהפך ל"מצב של קבע". כדי למנוע זאת יש להגביל את אפשרויות הקיום של היהודים ולהגביר בקרבם את הפחד ואת תחושת חוסר המוצא, "גם בשיטות של רחוב, אשר בדרך כלל יש להתנגד להן" - כלומר בעזרת "זעם עממי" במינון ממשלתי. "גרמניה צריכה להיות להם ארץ ללא עתיד", סיכם הממונה את הקו האסטרטגי.⁷

קלמפרר כותב על נושא זה ביומנו בקיץ 1935: "דומני שכתבתי שלא מכבר שאל אותי שוטר מתי קיבלתי אזרחות; עליהם להכיר את הלא-ארים ביישוב שלהם. אני צופה באמת ובתמים שבאחד הימים יעלו באש את ביתי הקטן ויכוני למוות. נפרדנו מן הבלומנפלדים בין ארגזי דירתם, שכבר היתה מרוקנת. . .⁸ פעילות מחלקת הס"ד "יהדות" (Judentum) כללה גם פיקוח והטלת אימה על ארים שגילו התנגדות לאנטישמיות הממלכתית, או מכל מקום נקטו עמדה סבילה כלפיה, כגון ה"אוכלוסייה הכפרית הקתולית, המוסתת על-ידי הכמורה", או אותם פרוטסטנטים האומרים באופן גלוי למחצה "מתוך בושה וכאב, שישנן מועצות כנסייתיות קהילתיות המסרבות להטביל יהודים לנצרות".⁹

אנשי הס"ד פעלו כמיטב יכולתם להגביל את חופש התנועה של הארגונים היהודיים. הם פעלו לבחירת יושבי ראש אשר "יכונו את הקהילה היהודית", לכינון "גטו רוחני", ובשלב מוקדם החלו לממן את מנגנון הרדיפה (כמו לימים את מכונת ההשמדה) מן ההון שסחטו מהקרבנות "באמצעות תרומה שהיה על כל יהודי להרים".¹⁰ תאודור דנקר, מי שארגן לימים את גירוש יהודי צרפת, יוון והונגריה, דרש ב-1937, בקורס הדרכה לממונים אזורים לענייני יהודים: "אין לתת מנוחה אף לרגע אחד, יש להטריד את היהודים בלי הרף על-ידי התראות

⁶ הערה מ-20 בפברואר 1937 אל 1 II, בנושא שאלות ליונקרים של הס"ס, TKIDK, 501/3/31, Bl. 182f.

⁷ מזכר מאת משרד IV/2 של הס"ד אל היידריך, 24 במאי 1934, TKIDK, 501/1/18, 69-Wildt, *Judenpolitik*, pp. 66.

⁸ Klemperer, *Ich will Zeugnis ablegen*, vol. 1, p. 209.

⁹ דוח מצב של מחלקה II/112 לתקופה מ-11 בינואר 1937 עד 31 במרס 1937, 8 באפריל 1937, TKIDK, 500/3/316, Wildt, *Judenpolitik*, p. 107.

¹⁰ "הנחיות ודרישות אל הגזרות העליונות", מנוסחות על-ידי ויסליצני והאגן, 21 באפריל 1937, Bundesarchiv (BA), R 58/544, Wildt, *Judenpolitik*, p. 112.

חדשות לבקרים".¹¹ הוסיף על כך אדולף אייכמן: "ברוב המקרים תנחלו הצלחה רק אם תחרחרו מדנים בין היהודים לבין עצמם מבחינה יהודית-פוליטית".¹²

אף-על-פי-כן, לא נחה מעולם דעתם של המומחים לענייני יהודים של הס"ד. "עד כה חסרה העבודה שיטתיות", הם קבלו ב-1937 בינם לבין עצמם, והתריעו על הסכנה כי מרוב זוטות "ייעלם מן העין הקו הגדול". הם התלוננו על כך שהמדינה ממשיכה להזרים הזמנות לחברות יהודיות, שהתעמולה האנטי-יהודית מטעם המפלגה הנציונל-סוציאליסטית "נרדמה כמעט לגמרי" לאחר 1935, וכי נואמי המפלגה חסרים ידע בתחום זה.¹³ הם ראו עצמם כחלוציה של הפרדה גזעית שיטתית: בעזרת רישום מדויק ואינדיבידואלי של יהודי גרמניה באמצעות מיפקד אוכלוסין; באמצעות חוק שיאסור על "חילול הגזע"; או - זמן רב לפני שדרשה זאת ממשלת שווייץ - באמצעות סימון מיוחד של דרכוני היהודים, ולבסוף על-ידי סימון של הנרדפים עצמם. הדבר הוצע על-ידי הס"ד, בצירוף סקיצות גרפיות ואומדני עלויות, כבר ב-1938, כלומר בדיוק שלוש שנים לפני שהונהג בגרמניה הטלאי הצהוב באופן רשמי. בפולין הכבושה נצטוו היהודים בסתיו 1939 לענווד סרטי שרוול לבנים ועליהם מגן דוד. הממונים על ענייני יהודים בס"ד תיאמו, בחנו, שינו, מיתנו או אישרו רעיונות להחרפת המדיניות האנטישמית שהועלו על-ידי גופים אחרים, כדי "להעניק בהקדם האפשרי קו אחד לטיפול בשאלה היהודית במשרדי הממשלה השונים". הם דיווחו לשר הכלכלה המודאג שדווקא החרפת ההפליה מביאה לצמצום החרם הבין-לאומי על גרמניה, מכיוון שהיא מאלצת את יהודי גרמניה - הנתפסים על-ידם כ"בני ערובה" - לפעול להמשך קיומם "בקרבת היהודים האחרים בארצות הברית לשינוי קו זה".¹⁴

בשנת 1938 מנה קלמפרר את תוצאות הטרור הממלכתי במישור האישי: "שוב אנטישמיות מוגברת ביותר. כתבתי לבלומנפלד על מיסוי הרכוש היהודי. נוסף על כך איסור על עיסוק במקצועות שונים, כרטיסים צהובים במרחצאות מרפא. גם השקפת העולם משתוללת באצטלה מדעית יותר. במינכן מתכנסת 'חברה מדעית לחקר היהדות'".¹⁵ בדוח הס"ד לאותה שנה מצוינים כל הפרטים הללו, בצירוף הנמקות ופרשנות מכוונת: "לסיכום ניתן

¹¹ Theodor Dannecker, "Das innerdeutsche Judentum: Organisation, sachliche und personelle Veränderungen, geistiges Leben und die Methodik seiner Behandlung," TKIDK, 500/3/322, Wildt, *Judenpolitik*, p. 150

¹² Adolf Eichmann, "Das Weltjudentum: politische Aktivität und Auswirkung seiner Tätigkeit auf die in Deutschland ansässigen Juden," TKIDK, 500/3/322, Wildt, *Judenpolitik*, p. 139

¹³ Wildt, *Judenpolitik*, p. 108

¹⁴ שם, עמ' 166.

¹⁵ Klemperer, *Ich will Zeugnis ablegen*, vol. 1, p. 415

לקבוע שהיהדות סולקה סופית מכל תחומי החיים של הקהילה הגרמנית".¹⁶ קלמפרר: "בדידות שאין עמוקה ממנה".¹⁷ על רקע זה אך הגיוני הוא שגרינג, בנאומו הפנימי ב-6 בדצמבר 1938, הדגיש את ה"צד החיובי" שראה בפוגרומים של נובמבר, והוא "שכל שאלת ההגירה החריפה, שהעמים רואים: היהודי אינו יכול להתגורר בגרמניה".¹⁸

מלחמה ויישוב מחדש

אף-על-פי שהמדיניות האנטי-יהודית כוונה כבר מ-1933 לגירוש היהודים, ובמקביל לחנק החברתי ולהרס קיומם האזרחי, נוצרו התנאים העיקריים שהוליו לשואה רק בזמן המלחמה. תחילה חסמה ההנהגה הגרמנית בפני עצמה את דרך ההגירה בכפייה, שממילא היתה בעייתית מבחינת מדיניות החוץ, אם כי ניתנה לה עדיפות עד לאותה עת. את מקומה תפסו תכניות לגירוש יהודי גרמניה, ואחריהם יהודי אירופה, אל הפריפריה האמיתית או המתוכננת של האימפריה הגרמנית, שהתרחבה במהירות. התכנית לשמורה יהודית בלובלין, תכנית מדגסקר, וזמן קצר אחריה תכנית "פתרון המרחב המזרחי" (straumlösung) ששמה לה למטרה ליישב את היהודים באזורי הקרח של ברית המועצות, הופיעו בזו אחר זו במרוצת 18 החודשים הבאים.

עם כיבושן של מדינות חדשות לבקרים, נקלע מספר גדל והולך של יהודים לזרועות השלטון הגרמני. כבר לאחר כיבושה של פולין וחלוקתה לא היה עוד מספר היהודים במדינות הכבושות על-ידי גרמניה מאות אלפים, אלא מיליונים. לאחר המלחמה נגד צרפת כבר מנו ארבעה מיליון נפש. בסוף סתיו 1940 נקב אייכמן, בכותרת "פתרון השאלה היהודית", במספר של 5.8 מיליון יהודים שיש לעקרו מ"מרחב המחיה של העם הגרמני".¹⁹ המושג "מרחב מחיה" כלל מדינות רבות יותר מן המדינות הכבושות שצוינו בתכנית מדגסקר: הכוונה היתה לכלל יהודי יבשת אירופה שממערב לגבול האינטרסים הגרמני-סובייטי, כולל אלה שישבו במושבות הצרפתיות טוניסיה, אלג'יריה ומרוקו. בתחילת המלחמה נגד ברית

¹⁶ דוח מצב של מחלקה II 112 לשנת 1938, TKIDK 500/1/625, Wildt, *Judenpolitik*, p. 200.

¹⁷ Klemperer, *Ich will Zeugnis ablegen*, vol. 1, p. 398.

¹⁸ Susanne Heim and Götz Aly, "Staatliche Ordnung und 'organische Lösung': Die Rede Hermann Görings 'Über die Judenfrage' vom 6. Dezember 1938," in Wolfgang Benz (ed.), *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 2, Frankfurt a.M., 1993, p. 385.

¹⁹ מספר זה התייחס לכלל היהודים ביבשת שחיו ממערב לקו התיחום הגרמני-סובייטי. בתיק ההכנה של הימלר ל"הרצאה על היישוב", שאותה נשא בברלין ב-10 בדצמבר בכינוס של הרייכסלייטרים והגאולייטרים, מונחים למעלה משלושה דוחות בחתימתו של אייכמן. את התיק נועלים שני דפים על ה"שאלה היהודית". הנקודה השנייה עוסקת ב"פתרון הסופי לשאלה היהודית", לקט חומרים של הימלר לצורך "הרצאה על היישוב", BA, NS19/3979.

המועצות, בקיץ 1941, מנה אייכמן 11 מיליון יהודים באירופה כולה, אשר מאותה עת כלל אותם בפתרון הסופי.²⁰

המלחמה קידמה גם את אוירת ההסתרה מעין הציבור ואת פיצול החברה הגרמנית הרבה מעבר למידה שהושגה בשש השנים הראשונות לדיקטטורה הנציונל-סוציאליסטית, וניתקה בהתמדה את זיקת הגרמנים למסורות דתיות וחוקיות. מאחר שגם ההתחשבות בהיבטי מדיניות החוץ פחתה והלכה, נוצר מצב שהוגדר בפי מבצעי הפשעים "הזדמנות חד פעמית".²¹

הכרחי לבצע את ה"אקציה" עכשיו, נימק אחד מנאמניו של היידריך את עקירתם של מיליון בני אדם ממערב פולין המסופח, שתוכננה ל-1941, "כיוון שבזמן המלחמה עדיין אפשר לנקוט צעדים נוקשים בלא להתחשב בהלכי הרוח הרווחים בדעת הקהל העולמית".²² באותו טיעון דחה היטלר כבר ב-1935 את חיסולם של חולי נפש גרמנים למועד של מלחמה אפשרית. ובמרס 1942 התייחס גבלס להפעלת תאי הגז הראשונים: ". . . מן היהודים לא יישאר הרבה. . . השבח לאל יש לנו עתה בזמן המלחמה שורה שלמה של אפשרויות, שנמנעו מאתנו בזמן השלום. עלינו לנצלן".²³

בשנתיים הראשונות למלחמת העולם השנייה הפכו רוב יהודי אירופה לקרבנות אותה מדיניות הפלייה, שכבר נוסתה לפני כן בגרמניה ובאוסטריה. בפולין, בהולנד ובצרפת הכבושות, ובמדינות הכפופות סלובקיה, רומניה והונגריה הופקע רכוש המיעוטים היהודיים כדרך שהופקע בגרמניה, ונשללו מהם זכויותיהם הפוליטיות והסוציאליות. בנוסף, היהודים הפכו גם לקרבנותיה של אותה תכנית פוליטית מקיפה ששמה לה למטרה לעקור וליישב מחדש מיליוני בני אדם תוך "פרימת המרקם האתני" שלהם, ואשר הוצאתה מן הכוח אל הפועל החלה עד מהרה בחלקים נרחבים של אירופה שבשלטון הגרמני.

בנאומו ברייכסטג ב-6 באוקטובר 1939, בישר היטלר את העקרונות החדשים "של סדר מרחיק ראות של החיים האירופיים". ה"משימה החשובה ביותר" היתה, לגבי דידו, כינון "סדר חדש ביחסים האתנוגרפיים, הווה אומר יישוב מחדש של הלאומים, כך שבסופה של

²⁰ פרוטוקול ועידת ונזה, פורסם בין השאר אצל: Kurt Pätzold and Erika Schwarz, *Tagesordnung Judenmord: Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942*, Aly, *Endlösung*, pp. 102-112; [השואה בתיעוד, עמ' 198-208]; pp. 299ff.

²¹ Aly, *Endlösung*, pp. 9f.

²² שם.

²³ רישום יומן מ-27.3.1942, ציטוט מתוך: Ralf Georg Reuth (ed.), *Joseph Goebbels' Tagebücher 1924-1945*, 5 vols., vol. 4: 1940-1942, Munich/Zurich, 1992, pp. 1776f.

ההתפתחות ייווצרו קווי הפרדה טובים יותר מאלה של היום". עוד אמר בנאומו: "לעניין זה שייך גם הניסיון להסדיר ולפתור את הבעיה היהודית".²⁴

לצד תפקידו כ"רייכספירר-ס"ס ומפקד המשטרה הגרמנית", הוטל על הימלר ביום שלמחרת המינוי תפקיד נוסף, ידוע פחות: תפקיד "קומיסר הרייך לחיזוק הלאומיות הגרמנית" (stigung deutschen Volkstums, RKFer die FüReichskomissar f). בתפקידו זה דאג בשנים הבאות, בעזרת כמה אלפי עובדים וכעשרה גופים חדשים שהוקמו לצורך זה - כמו לשכת התיאום הגרמנית העממית, לשכת הנאמנות הראשית מזרח, חברת הנאמנות הגרמנית ליישוב מחדש בע"מ, (utsche Umsiedlungs-Treuhand-eD Gesellschaft m.b.H., DUT) משד המטה הראשי של ה-RKF - לביצוע תכנית "הביתה אל הרייך", שהקיפה כ-500,000 גרמנים אתניים המכונים "פולקסדויטשה". המתיישבים מחדש באו מן האזור הבלטי או מדרום טירול, מוולין ומבסרביה, מבוקובינה, מדוברושה ומחבלי ארץ אחרים. בניגוד למשתמע מנאומו של היטלר, לא נערכו מבצעי היישוב מחדש בראש ובראשונה מטעמים אתניים-פוליטיים, שכן התנהלו ללא תכנון, ובלי כל הכנה, מתוך אותם שיקולים צבאיים ושיקולים של כלכלת מלחמה שהוליו לבריתות בין גרמניה לאיטליה ולברית המועצות.²⁵

ייתכן שבעלי המוצא הגרמני שיושבו מחדש בכפייה רחשו אהדה סובייקטיבית לרייך השלישי, אף-על-פי-כן, הם נשאר מושאים של מדיניותו המעצמתית. הם נעקרו ממקומותיהם בתוך שבועות מעטים בשל שיקולים פוליטיים מעצמתיים עדיפים, נידו, אולצו לקחת חלק ב"נדידת עמים מודרנית",²⁶ כפי שאהב הימלר לכנות את צעד הכפייה הממשלתי של היישוב מחדש. רכושם, ששווי עלה על שלושה מיליארד מרק, הועבר לידי ברית המועצות, רומניה ואיטליה במסגרת הסדר עם האוצר הגרמני - ששיפר את מאזן סחר החוץ של גרמניה - תמורת נפט ומוצרי מזון. המתיישבים החדשים קיבלו את הדירות, המשקים החקלאיים, הכלים, בעלי החיים והציוד הביתי שהיו קנינים של הפולנים והיהודים, שרכושם הופקע

²⁴ היטלר בנאום ברייכסטג, ב-6 באוקטובר 1939, ציטוט מתוך: Max Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen 1932-1945*, 2 vols., vol. II: Untergang (1939-1945), Neustadt, 1962f, pp. 1383ff

²⁵ השוה: Robert L. Koehl, *RKFDV: Aly, Endlösung*, pp. 29-135; על ה-RKF: German Resettlement and Population Policy 1939-1945, Cambridge, 1957

²⁶ Dietrich A. Loeber (ed.), *Diktierte Option: Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939-1941*, Neumünster, 1972; Dirk Jachomowski, *Die Umsiedlung der Bessarabien-, Bukowina- und Dobrudschadeutschen: Von der Volksgruppe in Rumänien zur Siedlungsbrücke an der Reichsgrenze* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, vol. 32), Munich, 1984

בשיטתיות החל בדצמבר 1939, לאחר שגורשו או הועברו לגטאות. נוהל זה כונה "פיצוי בטובין" (Naturalrestitution).²⁷

דוגמה בולטת לקשר ההדוק בין היישוב מחדש של הפולקסדויטשה לגירוש היתה בעיר לודז', שהפכה לתחנת מעבר ושהייה. פרט לגטו, שבו נכלאו כ-160,000 יהודים, פעלו בעיר גם מחנות גירוש לכ-30,000 פולנים ומחנות מתיישבים לאותו מספר של פולקסדויטשה, שהיו מלאים תמיד עד אפס מקום.²⁸ ניכר גם קשר דומה בין התכניות לחלוקת העסקים לבין הקריירות של המארגנים. היידריך, כמו הימלר, החזיק בתפקיד כפול. תחום סמכותו הספציפי בנושא ה"שאלה היהודית" ידוע ותואר במקומות רבים. תשומת לב מוגבלת יותר הוקדשה במחקר לתפקידיו כאחראי על "הלשכה המרכזית למהגרים" (Einwandererzentralstelle,) ועל הלשכה המרכזית להעברת אוכלוסין (Umwandererzentralstelle, UWZ). מצד אחד עסק היידריך בהעברת הגרמנים האתנים ממזרח ומדרום-מזרח אירופה "הביתה אל הרייך", ומצד שני ארגן את ה"הזזות" (Abschiebungen) שנדרשו לצורך יישובם.²⁹ לשם כך הקים בדצמבר 1939 את מחלקת IVD4 של אייכמן, שהיתה מופקדת על יישובם מחדש של פולנים ובשלב מאוחר יותר של סרבים, קרואטים וסלובנים, ומנגד - על גירוש היהודים: המחלקה נשאה ב-1940 את השם הפשטני "ענייני הגירה ופינוי".³⁰

אדם כאוסוולד פול (Pohl) היה ממונה על כל המערכת המינהלית של מחנות הריכוז, ובעת ובעונה אחת היה מופקד גם על פתרון אותן בעיות שהיו כרוכות בביצוע מדיניות היישוב מחדש, בתפקידו כיו"ר פעיל של מועצת המנהלים של חברת היישוב הגרמנית. הרמן ברנדס (Behrends) היה הממונה על אייכמן בס"ד בשנים 1936/37. בשנים 1939-1941 ארגן ברנדס, בתפקידו כסגן מנהל לשכת התיאום לענייני הפולקסדויטשה, את מבצע "הביתה אל הרייך" למיעוטים הגרמנים במדינות זרות. אין זה מקרה בלבד שאתם אנשים שניצחו במשך חודשים על גירוש הפולנים, ארגנו לימים בגופים מרכזיים את השמדת יהודי אירופה. ידוע

²⁷ על העיקרון שכונה בפי הימלר "פיצוי בטובין" ראה הסקירות מ-7 בדצמבר 1940 על הרכוש שנוהל על-ידי חברת הנאמנות הגרמנית ליישוב מחדש בע"מ ועל התשלומים עד 30 בנובמבר, מה-7 בדצמבר 1940 (חתימות: Kulemann, Schmölder), BA, NS 19/3979, Bl. 12-14.

²⁸ Florian Freund, Bertrand Perz and Karl Stuhlpfarrer, "Das Getto in Litzmannstadt (Lodz)," in Hanno Loewy and Gerhard Schoenberger, "Unser einziger Weg ist Arbeit": Das Getto in Lodz, 1940-1944. Eine Ausstellung des Jüdischen Museums Frankfurt am Main in Zusammenarbeit mit Yad Vashem, Vienna, 1990, pp. 17-31

²⁹ על מידת הזדהותו של היידריך עם תפקידים אלה, שנמצאו בתחום סמכותו של הימלר בתפקידו כקומיסר הרייך לחיזוק הלאומיות הגרמנית, מלמד הנאום הסודי שנשא בפראג ב-2 באוקטובר 1941, ציטוט מתוך: Miroslav Kárný and Jaroslava Milotová (eds.), *Protektorání politika Reinharda Heydricha*, Prague, 1991, pp. 98ff

³⁰ דוח של ה-HSSPF בגנרל-גוברנמן, קריגר, על ועידה בברלין ב-30 בינואר 1940, ראה: *Faschismus - Getto - Massenmord*, [השואה בתיעוד, עמ' 147].

שהרמן קרומיי (Krumei), מנהל הלשכה המרכזית להעברת אוכלוסין בלודז', נסע ב-1944 בלוויית אייכמן לבודפשט כדי לארגן שם את העברת יהודי הונגריה לאושוויץ.³¹ החל בדצמבר 1941 הקיף "תחום המטלות של הלשכה המרכזית להעברת אוכלוסין" שני תפקידים: יישוב מחדש של הפולנים, ו"ביצוע צעדים תכליתיים נגד יהודים וא-סוציאלים",³² לפי הגדרת אחד מאנשי הס"ס שביצעו בחלמנו את ההמתות ההמוניות בגז. דובר במערכת המינהלית הגרמנית החל בסתיו 1941 על "העברת יהודים ממקומות מגוריהם" (Judenaussiedlung) ועל "פינויים" (Evakuierung), כשכוונת הדברים לרצח. הדבר לא נעשה לשם הסוואה, אלא גם כהתייחסות ללידתה של התכנית.

בספטמבר 1939 חולקה פולין לשלושה: גרמניה סיפחה את חלקה המערבי, ברית המועצות את המזרחי, ובמרכז פולין - בין ורשה, קרקוב, ראדום ולובלין - הוקם אזור כיבוש גרמני, הגנרל-גוברנמן, בראשותו של הנס פרנק. הכוונה המקורית היתה להעביר לשם את כל היהודים ואת מחצית הפולנים מן המערב. למעלה מחמישה מיליון בני אדם, שנגזלו מהם קודם לכן מקורות פרנסתם, נועדו להישלח לאזור ירוד מבחינה כלכלית, שכבר אכלס 12 מיליון תושבים ואשר שטחו היה כשטחן של מדינות בווריה ובאדן-וירטמברג יחד.

פוליטיקת דומינו אתנית

מדיניות היישוב מחדש פגעה ביהודים בכללותם פגיעה קשה לאין ערוך יותר מאשר בפולנים. מן ההתחלה הופקע מידיהם רכושם באורח קולקטיווי, לעומת רכוש פולני שהופקע על בסיס אישי, ורק במקרים שבהם נדרש גירוש של משפחה פולנית לצורך יישובה של משפחה ממוצא גרמני. זאת ועוד, גם במחוז היעד של הגירוש, בגנרל-גוברנמן, היה על היהודים לפנות את מקומם למגורשים הפולנים. בחודשים הבאים, במהלך השבתם "הביתה אל הרייך" של למעלה מחצי מיליון פולקסדויטשה, הוגבר קצב השוד של בני המיעוט היהודי באירופה, דחיסתם בגטאות ודחיקתם לפריפריה של הערים או האזורים שבהם התגוררו; זאת, כל אימת שהתעוררו קשיים ונוצר מחסור בבתים, בכספים בציוד ביתי ובמקומות עבודה לגרמנים ש"הוחזרו הביתה" ולפולנים שפוננו מיישוביהם, או שהיה צורך לארגן מגורים לרומנים ש"הוחלפו". הדברים התנהלו בדיוק כפי שתיאר אותם העיתון ההונגרי *Magyarság* ב-24 באוקטובר 1939: מבצעי היישוב מחדש והעברות ההון של המיושבים מחדש מאפשרים לגרמניה "להבטיח לאורך זמן רכישת מזון ומוצרים גולמיים" וליישוב אנשים אלה

³¹ Aly, *Endlösung*, p. 20

³² מכתב מאת עובד הלשכה המרכזית להעברת אוכלוסין בלודז' (UWZ/L) קינה (Kinna), מ-13 ביולי 1943, אל המשד הראשי לכוח אדם של הס"ס - PA/Kinna, Berlin, Document Center (BDC), היום ב-BA. במכתב הוא מתאר את תפקידיו הקודמים.

בפולין ללא השקעה כספית כבדה, "אשר יקבלו שם את האזור הנרחב, שהיה עד כה בחלקו הגדול בידיים יהודיות".³³

בתחילה לא היתה כוונה לספח את אזור לודז' לרייך הגרמני, שהרי ב-1939 ישבו בו למעלה מ-500,000 פולנים וכ-300,000 יהודים. הסיפוח, שבוצע לבסוף ב-9 בנובמבר 1939, נעשה אך ורק לצורך "יישוב הבלטים", שכן למיושבים מחדש אלה היתה דרושה, בשל מוצאם העירוני, עיר גדולה נוספת לצד פוזן.³⁴ גם אזור סוסנוביץ-דומברובה במזרח שלזיה עילית סופח לרייך בדיעבד, אם כי מטעם שונה לגמרי, והוא מכרות הפחם שפעלו בו. כאן ישבו כ-70,000 יהודים. אם ב-21 בספטמבר 1939 עוד הניח היידריך שיהיה עליו לגרש כ-180,000 יהודים מן השטחים המסופחים החדשים לגנרל-גוברנמן, הרי כעבור שלושה שבועות גדל מספרם פי שלושה והגיע ל-550,000, בשל הסיפוחים החדשים שסיבותיהם לא נגעו למדיניות כלפי היהודים.

בו בזמן הוקטן שטחו של הגנרל-גוברנמן שאליו נועדו המגורשים להישלח, שאף נפגע כלכלית בלא כל יחס למספר אוכלוסיו. יתרה מזאת: מארגני גירוש ההמונים הועידו את אזור מרכז פולין כ"שטח לקליטת מגורשים", שהכובשים הגרמנים יוכלו לשלוט בו באמצעים משטרתיים בלבד אך מעבר לכך התכוונו להשאירו "ברשות עצמו", אך פני הדברים השתנו חיש מהר. כבר באביב 1940 אסר גרינג, בתפקידו כ"ממונה על התכנית הארבע שנתית", על ביצוע גירושים נוספים מעבר למסגרת שאושרה עד לאותה עת. צעד זה ננקט ב-12 בפברואר 1940 משיקולים צבאיים, לפי בקשתו של מושל הגנרל-גוברנמן פרנק שישב בקרקוב, אולם בניגוד לדעתו של הרייכספירר-ס"ס, שנראה כאיש כל יכול. כבר בשלב מוקדם נוצר מצב של קיפאון, שבו תפיסות שונות של כיבוש ויישוב מחדש בלמו זו את זו.³⁵

הצעדים הראשונים שננקטו לקראת הקמתו של הגטו בלודז' מגלים קשר ליישובם מחדש של הגרמנים תושבי האזור הבלטי. נציגו של קומיסר הרייך לחיזוק הלאומיות הגרמנית בפוזן כתב בינואר 1940 לעמיתיו מן הלשכה המרכזית להעברת אוכלוסין: "הגרמנים הבלטים שנועדו לעבור ללודז' כבר נמצאים בדרכם לפוזן, כך שבתוך ימים אחדים חייבות הדירות

³³ ציטוט מתוך: Karl Stuhlpfarrer, *Umsiedlung Südtirol 1939-1940*, 2 vols., vol. 1, Vienna/Munich, 1985, p. 147.

³⁴ Aly, *Endlösung*, pp. 41-46.

³⁵ השווה רישומיו של פרנק ב"יומן השירות" (Diensttagebuch) שלו, 8.11.1939, עמ' 61;

Frank Hans, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen, 1939-1945*, Werner Präg and Wolfgang

Jacobmeyer (eds.), Stuttgart, 1975. הוראתו של גרינג הועברה הלאה ב-8 באפריל

1940; והשווה: Ulrich Herbert, "Arbeit und Vernichtung: Ökonomische

Interessen und Primat der 'Weltanschauung' im Nationalsozialismus," in

Herbert (ed.), *Europa und der "Reichseinsatz": Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*, Essen, 1991, pp. 384-426.

בלודז' להיות פנויות בשבילם. פינוי דירות היהודים והעברת בעלי הדירות אל הגטו [שטרם נסגר] חייב לפיכך להתבצע לאלתר.³⁶ בתחילת מרס דיווח הגסטפו מלודז': "ביום 2 במרס עם שחר כותר אזור בשולי הגטו. הפולנים המתגוררים בו נעצרו, ולאחר בדיקה על-ידי הקריפ"ו והגסטפו הועברו חלקם לבתי דין שדה, וחלקם הועבר על-ידי שלטונות העיר לאזורי מגוריהם החדשים ברובע הפולני. את השאר נפנה אנו בארבעה במרס. אל כל אזור המגורים שיפונה על-ידנו במבצע זה יועברו באותו יום יהודים ממרכז העיר, מה שייצור מרחב מגורים גדול לבלטים."³⁷

דוגמאות אלה מלמדות על זיקות הגומלין בין מבצע "הביתה אל הרייך" של הפולקסדויטשה, לבין גירוש הפולנים והמדיניות כלפי היהודים. למשל, באמצע אוקטובר 1939 נאלץ אייכמן להפסיק את עקירת היהודים מווינה, קטוביץ ואוסטראו שבמורביה, כיוון שיישובם של הגרמנים הבלטים והגירושים שנדרשו לשם כך עלו לפתע לראש סולם העדיפויות. גירושם של כאלף יהודים משטטין לאזור לובלין, שבוצע ב-12 וב-13 בפברואר 1940, חרף התנגדות שלטונות הכיבוש הגרמנים, נעשה לעומת זאת בהקשר חדש: לבקשתה של הנהגת הגרמנים-הבלטים הורה הימלר לפנות דירות לבעלי "מקצועות ימיים" ממיטאו, ריגה ורוואל.³⁸

המבצע לגירוש יהודי גרמניה ומערב פולין ל"שמורת יהודים בלובלין" נכשל תוך זמן קצר, מן הסיבות שכבר צוינו לעיל. מבצעי תכנית היישוב מחדש ראו פתרון זמני בהקמת גטו לודז', שאותו גדרו וחסמו בליל ה-30 באפריל, אור ליום 1 במאי 1940. לעירייה ניתנה "הבטחה מחייבת", שעד ל-1 באוקטובר 1940, כלומר בתוך חמישה חודשים, "יסולקו יהודי גטו לודז' עד תום".³⁹

אך כיצד? כבר ב-24 בינואר 1940 רשם גבלס ביומנו: "הימלר מזיז בשעה זו את העמים. לא תמיד בהצלחה".⁴⁰ הקשיים ביישוב מחדש, ובגירוש היהודים שהיה קשור אליו בקשר הדוק, צמחו לא מתוך אסטרטגיה אחידה, אלא מתוך אינטרסים נוגדים בין מוקדי כוח שונים בגרמניה באותה תקופה. פרנק דרש לא רק לעצור את הגירושים, כיוון שהיו מסכלים בהכרח

³⁶ מכתב מאת דרינג (Döring) אל ראפ (Rapp) מ-9 בינואר 1940, ארכיון הוועדה הראשית לחקר פשעי הנאצים בפולין, Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (AGK), הלשכה המרכזית להעברת אוכלוסין/פוזן UWZ/P 114, Bl. 12.

³⁷ איגרת מאת בארת (Barth) אל ראפ מ-7 במרס 1944, Bl. 1, AGK, UWZ/P/129.
³⁸ Aly, *Endlösung*, p. 97f

³⁹ כך נשיא ממשלת לודז' בקיץ 1941 בראייה לאחור, ציטוט מתוך: *Dokumenty i Material do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce (Getto łódzkie)*, vol. III, Warsaw/Lodz/Cracow, 1987, pp. 177ff

⁴⁰ גבלס, רישום מ-24.1.1940, ראה: Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, part I: Aufzeichnungen 1923-1941, vol. 4: 1.1.1940-8.7.1941, Munich/New York/Paris, 1987, p. 21

את תכניתו השאפתנית להקים מושבה למופת ("Nebenland des Reiches"),⁴¹ אלא גם את גירושם של מיליון וחצי היהודים שכבר ישבו בגנרל-גוברנמן, שנועד להתחיל בתוך פרק זמן קצר. הוא נהג כך ממניעים גזעניים כמו מסיבות דמוגרפיות-כלכליות, כיוון שכלכלניו הגדירו אותו חבל ארץ כבר בחוות הדעת הראשונות שלהם, כסובל מ"עודף אוכלוסין".⁴² מתוך ניגודים אלה לא נולדה מעולם פשרה, שכן המעורבים נטו להתמודד עם הקונפליקטים שלהם באמצעות התוויית תכניות גדלות והולכות, ומרחיקות לכת יותר. בדרך זו נולד בסוף מאי 1940, עוד קודם לכניעת צרפת, הפרויקט שכונה "פתרון האי מדגסקר".⁴³

במבט לאחור נראה פרויקט זה חסר שחר בתכלית, ולפיכך מפרשים אותו לא אחת כמטפורה לרצח העם, שהתכנית לבצעו כבר אושרה כביכול. אולם לנוכח העובדה שמעצמות הציר, בדמות חיילים איטלקים, נמצאו זה כבר באדיס אבבה ובמוגדישו; שאלג'יריה, מרוקו וטוניסיה היו קניינה של צרפת המובסת, ושמשרד החוץ הגרמני עשה כל אשר לאל ידו להניע את ספרד הפשיסטית להצטרף למלחמה - מתחוויר מדוע עסק היטלר כבר בקיץ 1940 בחלופות הפרסונליות לאיוש משרת המושל לעתיד ב"מזרח אפריקה גרמנית" בדיונית; מדוע הופסקה הקפת גטו ורשה בחומה בשל תכנית מדגסקר, ומדוע הצטרפו אחדים מעובדיו של איימן לקורסים להכרת האזורים הטרופיים ואף חוסנו נגד מלריה.

הפרויקט נכשל לאחר שבועות מעטים, בשל עליונותו של הצי הבריטי בים התיכון. כאן נעוצה הסיבה לאיטומו הסופי של גטו ורשה בנובמבר 1940, לאחר שתכנית נוספת ליישוב

⁴¹ פרנק על שיחה עם היטלר ב-4 בנובמבר 1940, ראה: Präg and Jacobmeyer, *Diensttagebuch*, p. 302.

⁴² השווה לדוח מחלקת הגנרל-גוברנמן (Dienststelle Generalgouvernement) במועצת הרייך לכלכלה, שהוקמה ביולי 1940 ופעלה בראשותו של רודולף גאטר (Gater), תחת הכותרת: "היסודות הכלכליים של הגנרל-גוברנמן", מדצמבר 1940, שאף חיבר את הדוח, Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg (BA-MA), Rw 19 Anh. 1/1349, המחלקה הכלכלית במכון לעבודה גרמנית במזרח (Institut für Deutsche Ostarbeit), הלמוט מיינהולד (Meinhold), תחת הכותרת: "תיעוש הגנרל-גוברנמן" דצמבר 1941, BA, R52 IV/144d וכן: Werner Conze, "Die ländliche Überbevölkerung in Polen," in *Arbeiten des XIV. Internationalen Soziologen-Kongresses Bucaresti, Mitteilungen*, Abteilung B: das Dorf, vol. 1: D. Gusti (ed.), Schriften zur Soziologie, Ethik und Politik. Studien und Forschung, Bucharest, 1940, p. 40 "עודף האוכלוסין השורר באזורים הכפריים בחלקים נרחבים במזרחו של מרכז אירופה הוא אחת השאלות החברתיות והמדיניות הכבדות ביותר בכלל. [. . .] ברוסיה היא אפשרה במידה מכריעה את המהפכה הבולשוויקית". ראה: Aly and Heim, *Vordenker der Vernichtung*, pp. 237ff; Götz Aly, *Macht, Geist, Wahn. Kontinuitäten deutschen Denkens*, Berlin, 1997, pp. 153-183.

⁴³ המשרד הראשי לביטחון הרייך: "פרויקט מדגסקר", שהותווה בסוף יוני ותחילת אוגוסט 1940: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA/AA), lig\177, Bl. 201; Magnus Brechtken, *"Madagaskar für die Juden": Antisemitische Idee und politische Praxis 1885-1945*, Munich, 1997.

מחדש הסתברה כבלתי ניתנת לביצוע. גם גטו זה, כמו גטו לודז', נועד לעמוד על תלו זמן קצר בלבד, אף שלא היה ברור למשך כמה זמן.

"חיסול היהדות?"

שר האוצר, שחשש באותה תקופה כי הולך וקרר הרגע "שבו ההוצאות הכרוכות בקיומם של היהודים יפלו לנטל על קופת הציבור", הורה למשרד מבקר המדינה לבדוק את ניהול הגטו בלודז'.⁴⁴ עורכי הביקורת קבעו בדוח הסיכום שלהם מינואר 1941: "הרשויות הגרמניות המקומיות הנוגעות בדבר היו מודעות לכך שאפשר לפתור את בעיית השכנת השלום בעיר, להפכה לגרמנית ולשקם את כלכלתה על-ידי סילוק מלא של האוכלוסייה היהודית; או, באופן זמני, על-ידי בידודה". על המשך התפתחות העניינים "לא ניתן לומר דברים מוחלטים". בין עורכי הביקורת שררה ודאות בשאלה אחת בלבד: ההוצאה לקיומם של יהודי לודז' מגיעה, בחישוב על בסיס עלות המזון בבתי סוהר, ל-2.5 מיליון רייכסמרק לחודש לפחות. כדי לצמצם סכום זה, הצביעו עורכי הביקורת על האפשרות "שחלק גדול מתושבי הגטו שאינם כשירים לעבודה יפוננו באביב 1941 לגנרל-גוברנמן",⁴⁵ וכי הכשירים לעבודה - כרבע מ-160,000 היהודים - יועסקו בעבודות כפייה.

בשעה שמומחי משרד מבקר המדינה הסתמכו על פינוי בכיוון ורשה בבקשם להרחיק בעיה כספית מתחום סמכותם, התרחש בוורשה דבר דומה. שם הוטל בינואר 1941 על מנהל משרד הגנרל-גוברנמן במועצת הרייך לכלכלה (Reichskuratoriums für Wirtschaftlichkeit, RKW) לנסח חוות דעת כלכלית על הגטו המקומי.⁴⁶ גם הוא הגיע למסקנה שכ-400,000 תושבי הגטו יזדקקו, לשם הישרדות בלבד, לתקציב חודשי בסך כ-4.6 מיליון רייכסמרק, כל עוד אין רואים את הגטו "כאמצעי לחיסול הלאומיות היהודית".⁴⁷

⁴⁴ הבדיקה נעשתה בין 23 בינואר ל-15 בפברואר 1941. מכתב מאת שר האוצר שוורין פון קרוסיק (Krosigk), מיום 9 בנובמבר 1940, אל שר הפנים, BA, Reichsfinanzministerium, B 6158, Bl. 87f. שר האוצר מביע במכתב זה את דאגתו מכך שאוכלוסיית הגטו "לא תתרום להוצאות הציבוריות", כלומר לא תשלם מסים.
⁴⁵ רישום של הממונה מטעם משרד מבקר המדינה של הרייך הגרמני על הביקורת המקומית של מחלקת התזונה והכלכלה בגטו של ראש עיריית לודז' בלודז', רחוב הרמן גרינג 21, BA, Reichsfinanzministerium/B 6159, Bl. 84-103, Bl. 98, 21.01, פורסם אצל: *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*, vol. 9, Berlin, 1991. ההערה מתייחסת מן הסתם להתערבותו של היידריך אצל היטלר ב-1941, במטרה לחדש את הפינויים לשטח הגנרל-גוברנמן.
⁴⁶ המטלה לחיבור חוות הדעת הוטלה על ראש המחלקה הראשית לכלכלה בגנרל-גוברנמן, ולטר אמריך (Emmerich), כתגובה ישירה וביקורתית על הרצאתו הקונצפטואלית, האופטימית מבחינה כלכלית, של ולדמר שן (Schön) על "הקמת אזור המגורים היהודי בוורשה". ראה הערה 61.
⁴⁷ Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit, Dienststelle Generalgouvernement, "Die Wirtschaftsbilanz des jüdischen Wohnbezirks in Warschau, Cracow,

המומחה לרציונליזציה גרס שכדי למנוע נטל מן הקופות הציבוריות אפשר לפעול בשתי דרכים, בכל אחת לחוד או במקביל: לנסות "לנצל בצורה יעילה יותר את כוח העבודה היהודי", דבר המותנה במשאבים להשקעה וב"הגמשה מסוימת" של הסגר, או לחלופין: "מאפשרים היווצרות מצב של אספקת מזון בלתי מספקת, בלי להתחשב בתוצאות הצפויות". הניסוחים הקרים בשתי חוות הדעת מדברים בעד עצמם, ולמעשה יצרו הבחנה שהיתה בלתי מקובלת עד לאותה עת בין יהודים כשירים לעבודה לבין יהודים בלתי כשירים לעבודה. הבחנה זו הפכה לאופיינית בשלב ההתחלתי של רצח ההמונים בתאי הגזים מאוחר יותר. בראייה זו, דבריו של איש הקשר של אייכמן בפוזן, המשפטן לענייני מינהל רולף היינץ הפנר (Höppner), שישה חודשים אחר כך, נראים כתשובה ספציפית לשיקולים המשקיים בעניין אספקת המזון הבלתי מספקת למאות אלפי בני אדם: "יש לשקול בכובד ראש אם אין זה הפתרון ההומני ביותר לחסל את היהודים הבלתי כשירים לעבודה על-ידי אמצעי מהיר השפעה כלשהו. בכל אופן יהיה זה נעים יותר מאשר להניח להם לגווע ברעב".⁴⁸

בקיץ 1940, עדיין בסימן תכנית מדגסקר, נעשו הכנות לגל שני של יישוב מחדש: בשל סיפוחים סובייטיים נוספים, שסוכמו עם גרמניה, הובאו בין אוקטובר 1940 למרס 1941 גרמנים תושבי ליטא, בסרביה וצפון בוקובינה, וכן חלק מן הגרמנים תושבי רומניה, "הביתה אל הרייך". גם הם אולצו לעזוב את מולדתם עקב שיקולים פוליטיים-מעצמתיים צרופים. היה זה ויתור כלפי רומניה, שנודעה לה חשיבות כספקית של חומרי גלם, שנאלצה, בסיוע גרמניה, לוותר על חלק משטחיה לטובת ברית המועצות. בו בזמן - גם כאן בעקבות התערבות גרמנית - העבירה לידי בולגריה את דרום דוברושה ולידי הונגריה את טרנסילוניה. יישובה מחדש של חלק מן האוכלוסייה הגרמנית האתנית נועד להקל על קליטת פליטים ועקורים רומנים.

פעולת היישוב מחדש היתה מלווה תמיד ברציונליזציה כלכלית. לפי היגיון זה היה על שתיים או שלוש משפחות "ממוצא זר" (fremdvölkisch), לפי המונח הטכני, לפנות את מקומן למשפחה אחת ממוצא גרמני. נוסף על כך רצה הוורמכט להכשיר שטחי אימונים נרחבים. משרד החקלאות רצה להעביר לפחות 300,000 משפחות של חקלאים קטנים, כלומר כמיליון וחצי נפש, מאזורי המצוקה החקלאיים ברייך לשטחים במזרח שנכבשו זה מקרוב ולהעמיד שם לרשותם חוות בנות כ-200 דונם. המתיישבים החדשים נועדו לבוא

"March 1941", הארכיון לתיעוד החדש, ורשה, Archiwum Akt Nowych, Warszawa, (AAN), הקומיסר לאזור המגורים היהודי בוורשה 125/1. הדוח מחזיק 53 עמודים ו-10 נספחים. מחברו הוא רודולף גאטר, פורסם אצל: *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*, vol. 9, Berlin, 1991, pp. 85-138.
⁴⁸ רישום בתיק של הפנר, ראש גזרת הס"ד פוזן, בעניין רעיונות ל"פתרון השאלה היהודית" בוורטגאו, בצירוף מכתב לאייכמן, 16.7.1941. ציטוט מתוך: Kurt Pätzold (ed.), *Verfolgung, Vernichtung, Vertreibung: Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933-1942*, Leipzig, 1987, p. 295

מאזורים בדרום ובדרום-מערב גרמניה, שם מתחלק משק חקלאי בין הבנים היורשים. לפי חישובים סטטיסטיים, בחבל מיינפרנקן (Mainfranken), למשל, צריך היה לסגור 84.1 אחוזים מן המשקים החקלאיים באזור רון (Rhön) ולאחד את השדות ליחידות משקיות כלכליות יותר.

על יסוד פרויקטים שונים אלה חושבה כבר בחורף 1940/41 "מכסת גירוש" של לפחות חמישה מיליון בני אדם. אנשי המשרד המרכזי ליישוב מחדש פיגרו בהרבה אחרי מספר זה. בפועל גירשה המחלקה ל"ענייני פינוי" (Räumungsangelegenheiten), הכפופה לאייכמן, "רק" 408,525 בני אדם עד מרס 1941. כבר בחורף 1940/41 נתקעו לפיכך רבע מיליון פולקסדוישטה שנועדו "לשוב הביתה", ב-1,500 מחנות מעבר שהגרמנים נאלצו להקים באזורי המזרח והדרום של הרייך. גם את החוזה עם איטליה, שבו סוכם על יישובם מחדש של 200,000 מתושבי דרום טירול, אי אפשר היה לממש, או רק בקצב אטי ביותר.⁴⁹ כך נוצר אפוא לחץ גובר והולך מצד הימלר ואנשיו לפיתוח תכניות מקיפות וגוברות להפקעת רכוש ולגירוש.

תרגול הרצח

כבר בסתיו 1939 ובחורף שאחריו נרצחו בפומרניה, במערב פרוסיה ובפולין הכבושה 10,000 עד 15,000 חולי נפש, שלא במסגרת האותנזיה של "מבצע T4" שהחלה מעט מאוחר יותר. מאושפזי המוסדות הומתו על-ידי שתי חוליות של ה"ס", בירייה או בתאי גז ניידים.

אפשר לתעד את הרקע לכך באופן חד משמעי: בין אוקטובר לדצמבר 1939 הגיעו בתוך שישה שבועות בלבד 60,000 גרמנים בלטים לנמלי דנציג, שטטין וסווינמינדה (Swinemünde). אחריהם, בינואר ובפברואר 1940, הגיעו בשיירות של עגלות רתומות לסוסים וברכבות 120,000 גרמנים מוולין ומגליציה. בהקשר זה דיברו ב-29 באוקטובר 1939 עובדי לשכת ההגירה המרכזית בגדיניה (גוטנהאפן), שהיתה חלק מן המשרד הראשי לביטחון הרייך, על פינוי מוסדות רפואיים וסיעודיים לצורך "טיפול בגרמנים בלטים חולים וחלשים מזקנה". בדנציג לבדה היה צורך לתפוס לאלתר 1,000 מיטות בתי חולים. סוכם כי לצורך היערכות מראש "יפנו" גם מוסדות לחולי נפש השוכנים סמוך לנמלי פומרניה, שאליהם אמורות היו להגיע אניות עם מתיישבים, כדי להכניס לקליטת "אנשים טעוני טיפול" שיגיעו במשלוחים אלה. איגרת טלגרפית אל המשרד הראשי לביטחון הרייך מסכמת את הדברים: "שאלת הבאת החולים למוסדות בפומרניה ובמקלנבורג תטופל על-ידי המשרד

⁴⁹ על המספרים, ראה: Aly, *Endlösung*, pp. 166-176.

המרכזי בגדיניה".⁵⁰ ארבעה ימים אחר כך, ב-3 בנובמבר, כבר ארגן אותו משרד את פינויים של חולי נפש פולנים במערב פרוסיה: "מדובר ב-700 חולי נפש, שיש להעבירם מן המוסד לחולי נפש בשוויץ (Schwetz) למוסד לחולי נפש בקונרדשטיין (Konradstein) ליד שטרגרד (Stargard). המקומות שיתפנו על-ידי כך יאוכלסו בשבת, 4 בנובמבר 1939, על-ידי 200 גרמנים בלטים חולנים מנוישטט (מערב פרוסיה) ו-500 מדנציג".⁵¹ קונרדשטיין היה אחד המרכזים שאנשי זונדרקומנדו "קורט איימן" רצחו בו בירייה חולים פסיכיאטריים פולנים ופומרנים.

בינואר 1940 רצחו יחידות ס"ס 500 חולים במוסד בחלם (Chelm), סמוך לגבול הגרמני-סובייטי החדש, כדי להכשיר את המוסד כמחנה מעבר לגרמנים מוולין. באותו זמן נרצחו מאות מאושפזים מן המוסד בטיגנהוף (Tiegenhof), סמוך לגנזן (Gnesen), במשאיות הגז, שהוסבו לשימוש זה במוסכי מחנה הריכוז זקסנהאוזן. בראש מטה הפינוי עמד באותם ימים דיטר ויסליצני, מעוזריו של איימן. בקיץ 1940, על רקע תכנית מדגסקר ובהוראת המשרד הראשי לביטחון הרייך, נרצחו באופן קולקטיבי גם כל היהודים הגרמנים חולי הנפש שהיו מאושפזים בבתי חולים פסיכיאטריים. זאת בניגוד לחולים ארים, שרק חלקם הוגדרו כ"בלתי ראויים לחיות" על סמך קריטריונים אבחוניים, אם כי שטחיים.⁵²

לאחר שהימלר נאלץ פעמיים לדחות את יישובם מחדש של 50,000 הגרמנים הליטאים, מחמת עומס על מנגנון היישוב מחדש, נראתה במאי 1941 אפשרות מימושו של מבצע זה כמצויה בהישג יד. לפיכך ניתנה הוראה להכין את מחנות הקליטה במזרח ובמערב פרוסיה. בימים שבין 21 במאי ל-8 ביוני נרצחו במוסד הרפואי והסיעודי בזולדאו (Soldau) 1,558 גרמנים וכ-400 פולנים חולי נפש, שהובאו לשם מאזור איסוף נרחב. המוסד שימש מאוחר יותר כמחנה מעבר לגרמנים ליטאים שיושבו מחדש. יחידת הס"ס, שכבר עסקה באותו זמן

⁵⁰ הכוונה היתה ל-1,000 בני אדם שאכלסו באותם ימים מיטות בתי חולים בדנציג ובסביבתה, או "חסמו" מיטות אלה מנקודת הראות של הממשל הגרמני. דיון מ-29 באוקטובר 1939 בין הממונה על ענייני בריאות בלשכה המרכזית למהגרים בגדיניה, אליך (Ehlich), ד"ר הנס מייקסנר (Meixner), וחבר המפלגה (Pg.) שראמל (Schrammel) מן ה-NSV על ה"טיפול בגרמנים הבלטים החולים והחלולים", איגרת טלגרפית מאת מייקסנר לאליך מאותו יום: "הנדון: הבטחת בתי אבות" לגרמנים בלטים טעוני טיפול BA, R69/426. ⁵¹ רישום בתיק של הלשכה המרכזית למהגרים, מחלקת ההובלה והאכלוס מ-4.11.1939, "הנדון: הובלת 700 פולנים חולי נפש ב-3 בנובמבר 1939 ו-700 גרמנים בלטים חולנים ב-4 בנובמבר 1939", BA, R69/426. החולים הפולנים הוסעו ב-18 קרונות משא, הגרמנים הבלטים החולנים "בקרונות נוסעים מחלקה שלישית, ואחדים במחלקה שנייה". לפני כן ביקש "קצין הס"ס והמשטרה הבכיר, גרופנפירר הילדברנד, מידע מדויק על מועדי יציאת הרכבות". המוסד בשוויץ הוסב באופן רשמי לבית אבות, והשינויים המבניים הנחוצים נעשו בהשקעה גדולה של 400,000 רייכסמרק מקופת RKF. השווה רישומים ומכתבים של RKF מ-3, 21 ו-22 במרס 1941, BA, R49/2609.

⁵² Henry Friedlander, "Jüdische Anstaltspatienten in Deutschland," in Götz Aly (ed.), *Aktion T4 1939-1945: Die "Euthanasie"-Zentrale in der Tiergartenstraße* 4, Berlin, 1989, pp. 34-44

בארגון רצח המונים במשאיות גז וסופחה למטות היישוב מחדש, נקראה זונדרקומנדו לאנגה (Lange). היה זה אותו קומנדו שהפעיל, החל מדצמבר 1941, את מחנה ההשמדה הראשון חלמנו (קולמהוף), סמוך ללודז'.⁵³

דוגמה קטנה תמחיש את אופן ההשפעה של ניסיונות מעשיים מעין אלה על המשך הפעולה. בעקבות מחאות מצד פרנק, נאסר ביוני 1940 גירוש "נכים, חולנים, חולים, בלתי כשירים לנסיעה וכו'"⁵⁴ מאזור פוזן-לודז' אל הגנרל-גוברנמן. עד מהרה קבלו על כך ראשי המועצות המקומיות, בטענה שהנשארים "יהיו לנטל על הסעד הציבורי", דבר "שעתיד ליצור לאורך זמן תנאים בלתי אפשריים".⁵⁵ הפנר, הממונה המקומי מטעם אייכמן, שידע שאסור לו לפנות את החולים והחלשים, רשם בשולי הדוח: "ייתכן שיהיה צורך לנקוט צעדים אחרים נגד אנשים שאינם כשירים לנסיעה". הערת השוליים נושאת את התאריך 22 באוקטובר 1940. כבר ב-27, ב-28 וב-30 באוקטובר, באמתלה שמעבירים אותם "לריפוי בסנטוריום",⁵⁶ נלקחו 290 יהודים חולים וזקנים מקאליש ליער סמוך ונורו למוות.

באותו זמן החלו רשויות היישוב מחדש להעביר לחזקתם מוסדות מרפא וסיעוד כנסייתיים בדרום גרמניה, כדי לאכלסם באופן זמני בכמה רבבות מתיישבים מחדש מדרום טירול ומדרום-מזרח אירופה. הרישומים, המכתבים וההודעות הטלגרפיות של המארגנים מדברים בלשון חד משמעית. להלן שני מקרים לשם המחשה:

בספטמבר 1940 דיווח נציג משרד התיאום של הפולקסדויטשה לממוניו בברלין: "לצורך אכסונם של פולקסדויטשה מבסרביה, שנועדו להישלח לגטו מיינפרנקן, החרמתי, בין השאר, מבנים אחדים מן המוסד לחולי עצבים בוורנק (Werneck) וביצעתי את פינויים על-ידי יישוב

⁵³ באיגרת מ-18 באוקטובר 1941 מאת קצין הס"ס והמשטרה הבכיר וילהלם קופה (Koppe), שפעל בו בזמן כממונה מטעם הרייכסקומיסר על חיזוק הלאומיות הגרמנית, אל יקוב שנורנברג (Schnorrenberg), נאמר: "זונדרקומנדו לאנגה, שהוצב בפיקודי למשימות מיוחדות, נשלח לזולדאו במזרח פרוסיה ופינה במהלך הזמן הזה 1,558 חולים ממחנה המעבר זולדאו". ב-22 בפברואר 1941 כתב קופה אל קרל וולף: "ביוני 1940 הוצאתי 1,558 אנשים המהווים מטרד לצורך השמה במקום אחר". ציטוט מתוך: *Voruntersuchungen gegen Wilhelm Koppe, LG Bonn, 13 UR 1/61* (נספח לבדיקה סופית מ-30 בספטמבר 1963); *Aly, Endlösung*, pp. 188ff.

⁵⁴ רישום בתיק של הפנר מ-24.6.1940, AGK, UWZ/P/252, Bl. 8. הפסקה כלולה גם ב"הנחיות לביצוע פעולות פינוי ברייכסגאו ורתלנד", שהוציא אייכמן ב-23 באוקטובר 1940 וב"הנחיות לביצוע פעולת הפינוי במחוז זייבוש (Saybusch)", שפורסמו במקביל, AGK, UWZ/L/1, Bl. 23ff.

⁵⁵ דוח מטעם המשרד הראשי של הס"ד בפוזן על "השלכות היישוב מחדש במחוז פוזן", מ-19 באוקטובר 1940, AGK, UWZ/P/195, Bl. 4f, דוח דומה, מ-25 באוקטובר 1940, נמצא שם, Bl. 5, 225.

⁵⁶ Isaiah Trunk, *Lodzher Geto*, New York, 1962, p. 251; Frank Golczewski, "Polen," in Wolfgang Benz (ed.), *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, Munich, 1991, p. 431

מחדש של חולי הנפש".⁵⁷ מומחה בכיר של הס"ס ליישוב מחדש כתב על המוסד אטל (Attl), סמוך לוואסרבורג על נהר אין (Inn): "מנזר זה שייך לנזירים שעד כה אכסנו במוסד שלהם מפגרים חשוכי מרפא. חלק מאנשים אלה כבר 'נסעו'. מנהיג המפלגה במחוז העמיד מוסד זה לרשות הרייכספירר-ס"ס לצורך קליטה מחדש של הפולקסדויטשה".⁵⁸

רציחות המונים ראשונות אלה היו כבר קשורות קשר הדוק למדיניות היישוב מחדש הכללית. פקודה מפורשת לרצוח את חולי הנפש לא ניתנה. מן הסתם פעלו המעורבים בהסכמה שבשתיקה, שלשמה לא היה צורך אלא בהגדרת תכלית עמומה. עד לסתיו 1941 כבר נרצחו בסך הכול, לצורך "פינוי מקום לפולקסדויטשה שנועדו ליישוב מחדש", למעלה מ-30,000 בני אדם. קודם שבעלי התפקידים בתכנית היישוב מחדש הקימו את המחנות להשמדת יהודי אירופה, הם ערכו במשך שנתיים ניסויים ברצח המונים והגיעו לכלל ודאות שהפקידים הגרמנים הרבים המעורבים בהשמדה, כמו גם הציבור הגרמני בכללו, מסכימים עם שיטות מעין אלה.⁵⁹

פתרון ביניים והקצנה

בנובמבר 1940, כידוע, תמרן עצמו הימלר במדיניות "טיהור השטח הפולקי"⁶⁰ שלו לדרך ללא מוצא. במקום הסדר האתני והכלכלי החדש שהובטח, במקום הגירוש (Abschiebung)

⁵⁷ הודעה טלגרפית מאת קרל הלמוט, הגאוליטר של מיינפרנקן, מ-24 בספטמבר 1940 אל משרד התיאום של הפולקסדויטשה, BA, R59/132, Bl. 279. המוסד בוורנק שכן בטירה שהוקמה על-ידי בלתזר נוימן ואשר שימשה להמחשת הדאגה המוגזמת לחולי נפש בסרט התעמולה של "T4" Dasein ohne Leben (קיום ללא חיים). השווה: Karl Heinz Roth, "Filmpropaganda für die Vernichtung der Geisteskranken und Behinderten im Dritten Reich," in Götz Aly et al., *Reform und Gewissen: "Euthanasie" im Dienst des Fortschritts (Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik, vol. 2)*, Berlin, 1985, pp. 125-193.

⁵⁸ מכתב מאת אליך, מ-4 בפברואר 1941, אל שטנדרטנפירר ס"ס מקס זולמן, שרצה להסב את המוסד למעון של ארגון לבנסבורן (Lebensborn): BA, SS-Ordner (SS-HO): Hans Georg Gebel and Heinrich Griebhammer, 5372.70 *Dokumentation zu den Krankenverlegungen aus den Neuendettelsauer Anstalten 1941, dem Verhalten von Innerer Mission und Kirche 1936-42 und der heutigen Reaktion von Kirche und Diakonie auf die Nachfrage nach den Ereignissen*, Berlin, 1977.

⁵⁹ Hans Mommsen, "Umvolkungspläne des Nationalsozialismus und der Holocaust," in Klaus Bästlein, Helge Grabitz and Johannes Tuchel (eds.), *Die Normalität des Verbrechens. Bilanz und Perspektiven der Forschung zu den nationalsozialistischen Gewaltverbrechen*, Berlin, 1994, pp. 68-84.

⁶⁰ המונח נטבע על-ידי היטלר עצמו. משיחה בין קנריס לקייטל ב-12 בדצמבר 1939 עולה, שכבר ב-7 בספטמבר דיבר היטלר באוזני בראוכיטש על הצורך ב"טיהור שטח פולקי" בפולין. רישום תיק של לאהוזן (Lahousen) מ-14.9.1939 על השיחה שהתקיימה ברכבת הפירר ב-12 בספטמבר 1939 באילנאו. ציטוט מתוך: Helmuth Groscurth, *Tagebücher eines*

המהיר של מיליוני "זרים אתניים" הכרוכים בו, התפתחה המציאות בצורה שונה בתכלית. בשלהי סתיו 1940 היו מאות אלפי בני אדם תקועים במחנות מעבר, או ישבו דחוסים בגטאות, לאחר שנגזלו מהם אמצעי הייצור שלהם והיה צורך לקיימם בחיים. בהיותם יהודים, פולנים, או פולקסדויטשה, היו שרויים בתנאים של חרפת רעב, של תזונה במשורה, או של תזונה מספקת - אך בכל מקרה בתנאים של קיום לא יצרני. כל זאת בעיצומה של המלחמה, בימים של מצוקת מזון חמורה, מצוקת דיור ומחסור בידיים עובדות.

ב-10 בדצמבר 1940 ניסה הימלר לתרץ כישלון זה בהרצאה בכותרת "על ההתיישבות", שנשא באוזני הרייכסלייטרים והגאולייטרים. אין באפשרותנו להיכנס לפרטים, אך הם מאשרים את השילוב שתואר לעיל בין כל תכניות היישוב מחדש. הנקודה המכריעה מופיעה בדף האחרון של ראשי הפרקים להרצאה. מאחר שפרנק סירב בעקביות לקלוט פולנים מגורשים, בישר הימלר את הצפוי להיעשות בגנרל-גוברנמן: "עקירת יהודים ועל-ידי כך פינוי מקום לפולנים". הוא הבטיח אפוא לעצמו ולשומעיו שגירוש מיליון וחצי יהודים ממרכז פולין יפנה מקום לגירוש איכרים פולנים מאזור מערב פולין המסופח, ועל-ידי כך ייווצר מקום ליישוב המתיישבים מחדש (בעיקר מדרום-מזרח אירופה), גרמנים במוצאם.⁶¹

הדעת נותנת שכשהציג הימלר כוונה זו, כבר נתן דעתו על המלחמה נגד ברית המועצות, והניח כי גרמניה תצא מנצחת. אולם בטווח הקצר נאלץ להיזקק לגטואיזציה, אמצעי שמאז ומתמיד ראה בו מצב ארעי ולא מצב של קבע, מעין מעצר המונים לקראת גירוש. כבר ב-20 בינואר 1941 הודיע ראש מחלקת היישוב מחדש בוורשה את שעתיד היה להתרחש בפועל בשבועות הבאים: "יישוב מחדש" של 72,000 יהודים נוספים בגטו ורשה, מכיוון שבחלקו המערבי של האזור "יש לפנות מקום ל-62,000 פולנים [ממערב פולין המסופח]", שאף הם, בתורם, נועדו לפנות את מקומם לגרמנים מבסרביה, מבוקובינה ומדוברושה.⁶²

ההיגיון שביסוד מדיניות הדומינו האתנית החרף ביתר שאת את מצוקת יהודי פולין והחיש את העברתם לגטאות. בסופה של שרשרת ארוכה של יישוב מחדש, שראשיתה לא היתה ב"שאלה היהודית" אלא החלה ב-1939, בחוזים הגרמניים-סובייטיים ובפרויקטים הצבאיים והכלכליים לכינון סדר חדש באירופה, נדחסו בחודשים הראשונים של שנת 1941

Abwehroffiziers 1938-1940, in Helmut Krausnick and Harold C. Deutsch (eds.), Stuttgart, 1970, pp. 357ff.

⁶¹ הערות של הימלר ל"הרצאה לפני הרייכסלייטרים והגאולייטרים בברלין, ב-10 בדצמבר 1940, BA, NS19/4007. הימלר הופיע, כפי שציין במפורש, ב"חליפה אזרחית", יומן הפגישות של הימלר, רישום מ-10.12.1940, BA, NS19/3954.

⁶² דוח מה-20 בינואר 1941, מאת שן על הקמת גטו ורשה, ציטוט מתוך: "Die faschistische Okkupationspolitik in Polen (1939-1945): Dokumentenauswahl und Einleitung," Werner Röhr et al., *Europa unterm Hakenkreuz*, vol. 3, Berlin, 1989, p. 194 [השואה בתיעוד, עמ' 177-181]. מאחר שהיידריך נקב במספר כולל של 248,500 בני אדם שיקיף השלב הראשון בתכנית קצרת הטווח, יש לשער כי העקורים נועדו להיות מחולקים בצורה שווה בין ארבעת מחוזות הגנרל-גוברנמן.

רבבות יהודים נוספים בין חומות גטו ורשה. בנוסף על מצוקתם הם, צמצמו יהודים אלה ביתר שאת את סיכויי ההישרדות של היהודים שכבר היו כלואים שם.

ב-25 במרס 1941 ציין ראש המטה הכללי של כוחות היבשה, פרנץ הלדר, שיחה בין וגנר, ראש אגף האפסנאות שלו, "עם היידריך על שאלות העומדות לעלות על הפרק בענייני המזרח".⁶³ ההנחה המקובלת היא שהשיחה נסבה על מרחב הפעולה העתידי של יחידות האינזצגרופן. אולם ביום שלמחרת רשם היידריך, מיד לאחר שיחה עם גרינג: "דיווחתי בקצרה לרייכסמרשל (גרינג) בעניין פתרון השאלה היהודית ופרשתי לפניו את תכניתי אשר בשינוי אחד, בעניין סמכותו של רוזנברג, סמך עליה ידו ופקד להציגה לפניו שוב".⁶⁴ מסמך זה נתגלה לאחרונה במרכז לשמירת אוספי תעודות היסטוריות במוסקווה. הוא מפחית ממשקלה של ההנחה המקובלת על היסטוריונים רבים, שמכתבו המפורסם של גרינג מ-31 ביולי 1941, שבו הטיל על היידריך "להגיש הצעה כוללת על הצעדים הארגוניים, המעשיים והחומריים המוקדמים לביצוע הפתרון הסופי המיועד לשאלה היהודית",⁶⁵ הוא נקודת המפנה העיקרית בדרך לשואה. ההערה מ-26 במרס 1941 צריכה להיתפס כאישור, ואולי אף כהרחבה של המשימה "לפתרון השאלה היהודית" שהוטלה על היידריך בעל פה סמוך לסוף 1940 ותחילת 1941, ואשר המשיך לפתחה. יש להניח שהנוסח הרשמי הכתוב היה נחוץ בסוף יולי 1941 רק לצורך הרחבת מרחב הפעולה של היידריך כלפי רשויות אחרות. מכל מקום, בשלב מאוחר יותר השתמש היידריך במכתבו של גרינג בדיוק ברוח זו.

"סמכותו של רוזנברג" שאליה מתייחס גרינג מצביעה על הכיוון, שכן באותו זמן כבר היה רוזנברג השר המיועד לממשל האזרחי באזורי ברית המועצות שנכבשו כעבור זמן. בנוסף, קיבל היינריך מילר, ראש משרד IV, העתק של מכתב שנועד "לעדכנו של אייכמן", ראש

⁶³ פרנץ הלדר, רישום ביומונו מ-25.3.1941, ציטוט מתוך: Franz Halder, *Kriegstagebuch: Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939-1942*, Hans-Adolf Jacobsen (ed.), 3 vols., Stuttgart, 1962-1964, p. 328; Helmut Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppen des Weltanschauungskrieges 1938-1942*, Frankfurt a.M., 1985, p. 116; Jacobsen, "Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener," in *Anatomie des SS-Staates*, vol. 2: Martin Broszat, Jacobsen and Helmut Krausnick (eds.), Konzentrationslager, Kommissarbefehl, Judenverfolgung, Olten/Freiburg, 1965, pp. 170ff.

⁶⁴ רישום של היידריך מ-26.3.1941 על "היום לפני הצהרים אצל הרייכסמרשל", TKIDK, 500/6/795.

⁶⁵ מכתבו של גרינג, מ-31 ביולי 1941 אל היידריך, ציטוט מתוך: *Internationaler Militärgerichtshof (Nuremberg) IMG, Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof*, Nuremberg, 14 November 1945 - 1 October 1946, 42 vols., vol XXVI, Nuremberg 1947f, pp. 266f [השואה בתיעוד, עמ' 185].

משרד IVB4, שהיה אחראי על כל פעולות הגירוש.⁶⁶ הדבר מלמד שהחל מחודש מרס לכל המאוחר עסק היידריך בהכנות לגירוש כל יהודי אירופה שישבו מערבית לגבול האינטרסים הגרמני-סובייטי, במקביל לגיבוש התפיסה ביחס להקמתן לימים של יחידות האיינזצגרופן של הסיפ"ו והס"ד ובאותו הקשר.

מאז בחר גם אייכמן באופציה של "הזזה נוספת מזרחה", שכמעט לא התייחסה עוד למקומות גאוגרפיים מדויקים והובנה בינתיים באופן דינמי. העיקרון של רצח עם שביסודו ה"דילול הטבעי על-ידי יישוב מחדש"⁶⁷ אמנם ציין גם את תכנית מדגסקר, אלא שזו לא דיברה על השמדה מוחלטת של המגורשים. התכנית החדשה, לעומת זאת, כללה גם רצח עם: היא דיברה על הפרדת המגורשים לפי מינם, על אופציה של עיקור המוני, על עבודת כפייה רצחנית לכשירים לעבודה מבין המגורשים ועל "שמורות הכחדה" (Absterbereservate) לילדים ולקשישים. לנוכח תכנית זו ליישוב מחדש המוני, ובפרט לנוכח התנאים האכזריים מאין כמותם שבהם נועדה להתבצע, מסרבת התחושה המוסרית להמשיך ולנתח את הדברים באופן מושגי. אף-על-פי-כן בולט ההבדל בין תכנית זו לבין ההשמדה התעשייתית שבוצעה בשלב מאוחר יותר: המגורשים עדיין נועדו חלקם למות מוות "טבעי", לגווע ברעב בגטאות ובמחנות ולמות בקור, או לעבוד עד מוות תחת משטר של עריצות משטרית ברברית.

כמו בתכניות הגירוש הקודמות, היו שלביה של תכנית חדשה זו קשורים למשכי זמן קצרים. כקודמותיה יצאה אף היא מהנחה מוקדמת של הצלחה צבאית - ניצחון מהיר על ברית המועצות. גם מה שטרם הושג נחשב בגרמניה הנציונל-סוציאליסטית כבסיס להמשך פעולה, ועל כן נעשו הדברים עתה כאילו כבר גורשו היהודים. מכאן נולדו התנאים המעשיים לצעדים האחרונים לקראת רצח יהודי אירופה בתאי הגזים.

האפשרויות המעשיות ומצב הפקודה

כבר בינואר 1940 קבל אייכמן על ה"קשיים הנובעים מהשפעת הגומלין בין יישוב הפולקסדויטשה לפינוי הפולנים והיהודים".⁶⁸ כעבור שנה וחצי, בספטמבר 1941, כשעמדו

⁶⁶ רשמית נתמנה לתפקיד זה רק עם חתימתו של היטלר, ב-17 ביולי 1941, עם הצו בדבר ה"שלטון באזורי המזרח הכבושים החדשים". ההנחה הרווחת היא שמינויו הלא-רשמי של רוזנברג על-ידי היטלר היה ב-2 באפריל 1941. השווה: Alexander Dallin, *Deutsche Herrschaft in Rußland 1941-1945: Eine Studie über Besatzungspolitik*, Düsseldorf, 1958. מדבריו של היידריך עולה כי למעשה נעשה מינוי בעל פה ובמועד מוקדם יותר.

⁶⁷ Aly, *Endlösung*, pp. 268ff. הדים ברורים לתפיסה זו, המוקדמת יותר, מופיעים בפרוטוקול ועידת ונזה.

⁶⁸ בשבתו במעצר לצורכי חקירה ב-1960 תיאר אייכמן בכותרת "Meine Memoiren" בין השאר גם את "בעיותיו" בקיץ 1941, ציטוט מתוך: Pätzold and Schwarz,

כבר על הפרק הגירושים ההמוניים אל ה"מרחבים" הסובייטיים שנכבשו זה מקרוב, פנה הפנר אל אייכמן בשאלה, "מה יש לעשות בסופו של דבר עם חלקי האוכלוסייה העקורים שאינם רצויים בשטחי ההתיישבות שנועדו לגרמנים? האם הכוונה היא לאפשר להם להמשיך לחיות ללא הגבלת זמן, או להשמידם כליק?"⁶⁹ השאלה הופנתה ב-3 בספטמבר. כבר ב-15 באוגוסט ידע אייכמן שהיטלר "התנגד לפינוי בזמן המלחמה".⁷⁰ ב-16 בספטמבר דן הימלר עם עוזריו הקרובים, שהיו מופקדים על מדיניות היישוב מחדש בכל רחבי אירופה, בנושא ה"שאלה היהודית: ההתיישבות במזרח".⁷¹ פרטי הדיון אינם ידועים, אך הישיבה התקיימה במטה הראשי של הפירר. ב-17 בספטמבר נודע שבלחץ הגאולייטרים וראשי העיריות אישר היטלר את גירושם של כמה רבבות יהודים מגרמניה, אוסטריה, צ'כיה ולוקסמבורג עוד בזמן המלחמה. הרכבות נועדו לנסוע לגטו לודז', קרי אל תחום השיפוט של הפנר.

שאלתו של הפנר לא זכתה לתשובה מצדו של אייכמן. ב-29 בספטמבר שלח לו את העתקו של מכתב, שאת מקורו שיגר אל ראש המחלקה הראשית "גיוס בני אדם" (Menscheinsatz) של קומיסר הרייך לחיזוק הלאומיות הגרמנית: "אף שאיננו מתעלמים מן הקשיים הכרוכים בפעולת היישוב [של הפולקסדויטשה], כן פתח אייכמן את מכתבו, אין "לצפות בשעה זו לחידוש הפינויים". פרט לכך טען לצידוקו ש"מאמציו למצוא טריטוריה אחרת לקליטת משלוחי מפונים, כאפשרות זמנית, מתוך מחשבה על השטחים הכבושים ברוסיה הסובייטית", נכשלו לפי שעה ו"הוחלט כי יש להמתין תחילה לשיפור אפשרויות ההובלה".⁷²

המכתב מלמד בבירור על כך שבספטמבר 1941 טרם נפלה הכרעה על השמדת כל היהודים בתאי הגזים. המסמכים מאשרים את שקבע מרטין ברושאט כבר ב-1977: "אני, לעומת זאת, סבור שכלל לא ניתנה פקודת השמדה מקיפה וכללית; וכי תחת זאת, באופן מוסדי ועובדתי, התפתחה ה'תכנית' להשמדת היהודים בהדרגה עד לאביב 1942 מפעולות

Tagesordnung, pp. 160ff. (הערת המחבר והמחברת כי מדובר כאן ב"המצאה" של אייכמן, אינה נכונה).

⁶⁹ תזכורת מאת הפנר מ-2 בספטמבר 1941 לאייכמן ולאליך וכן איגרת מ-3 בספטמבר, Bundesarchiv Zwischenarchiv Dahlwitz-Hoppegarten (BA-DH), ZR 890 A 2, Bl. 222-238. בתיקי המרכז ליישוב מחדש בלודז' חלוקה שונה במקצת של נושא התזכורת הזאת. על המסמך לא מצוין תאריך וחתימה. AGK, UWZ/L/3, Bl. 1.

⁷⁰ כך לזנר (Lösener) על הוועידה במשרד התעמולה, שבה השתתף כיועץ לשר במשרד הפנים, יחד עם נציגים של גבלס, שפאר (Speer), המשרד הראשי לביטחון הרייך ואחרים, ראה: Bernhard Lösener, "Als Rassenreferent im Reichsministerium des Innern," *VfZ* 9 (1961), p. 303.

⁷¹ רישום בלוח השנה של הימלר. ציטוט מתוך: Peter Witte, "Zwei Entscheidungen in der 'Endlösung der Judenfrage': Deportation nach Lodz und Vernichtung in Chelmno," in *Theresienstädter Studien und Dokumente*, Prague, 1995, p. 51.

⁷² מכתב מאייכמן אל פנדריך (Fähndrich), העתק ממנו נשלח על-ידי אייכמן למרכז היישוב מחדש בפוזן, מ-19 בספטמבר 1941, AGK, UWZ/L/1, Bl. 110.

יחידות, ולבשה את צביונה הדומיננטי לאחר הקמת מחנות ההשמדה בפולין (בין דצמבר 1941 ל-1942)⁷³. כמו ברושט גם אני יוצא מהנחה שפעולת ההשמדה נוהלה תחילה, עד אפריל 1942, באורח ניסיוני. היבט זה מחזק את חשיבות ההסכמה שהשיג היידריך בוועידת ונזה ומוביל לשאלה, האם מכונת ההשמדה לא היתה נבלמת, או לפחות מואטת בפעולתה, אילו הופיעו בשבועות ובחודשים הראשונים התנגדויות נמרצות וקשיי לגיטימציה. דבר זה מעורר שאלות בעיקר ביחס להתנהגות הגרמנים, אשר יש להציגן ככל שאנו מתרחקים מן התפיסה המנקה מאשמה בדבר "פקודת הפירר"⁷⁴.

המסמכים בכללותם מצביעים על כך שהיטלר לא פעל כנותן פקודות בלתי מתפשר אלא כמדינאי שהעניק לאנשיו חופש פעולה, עודד אותם להפעיל את דמיונם כדי לעשות את הבלתי אפשרי לכאורה לאפשרי, והעניק להם גיבוי ללא תנאי. בסתיו 1941 דנו אותם אישים שדחו פעם אחר פעם את גירוש היהודים שרכושם הופקע מהם ואשר הועברו לגטאות, באפשרות לבצע השמדה שיטתית ומהירה. הם ראו ברצח ההמונים את הדרך הפשוטה ביותר למימוש התכניות שפיתחו וחזרו ופיתחו מזה שנים, ואשר מעולם לא ניתן להם להוציאן מן הכוח אל הפועל. נציגי כל שאר הגופים תמכו ב"דרך הפתרון" החדשה, כיוון שנגיעתה באינטרסים שלהם היתה מועטה ביותר, ומפני שכולם כללו בחישובים כנתון ודאי את גירושם הקרוב של היהודים, לאחר שהפקיעו את רכושם, כינסו אותם בגטאות והתייחסו אליהם כאילו אינם קיימים עוד.

ב-16 בדצמבר 1941 הודיע הנס פרנק לחברי ממשלתו בקרקוב על חיסולם הקרוב של היהודים: "בכל הקשור ליהודים אצא לפיכך מן ההנחה שייעלמו. הם מוכרחים להיעלם". "אבל", שאל פרנק שאלה רטורית, "מה יהיה על היהודים? האם מאמינים אתם שמתכוונים ליישבם בכפרים באוסטלנד? אמרו לנו בברלין: לשם מה מערימים את הקשיים האלה. גם באוסטלנד [כלומר באזור הבלטי הכבוש], או ברייכסקומיסריאט [אוקראינה] אין לנו מה לעשות בהם. חסלו אותם בעצמכם!" אולי הגיב פרנק על מבט שואל, מכל מקום הוסיף: "השקפות שהיו מקובלות עד כה אינן תואמות מאורעות אדירים וחד פעמיים כאלה. בכל אופן עלינו למצוא את הדרך שתוליך אל המטרה. [. . .] השאלה היכן וכיצד זה יתבצע היא עניינם

⁷³ Martin Broszat, "Hitler und die Genesis der 'Endlösung': Aus Anlaß der Thesen von David Irving (1977)," in Broszat, *Nach Hitler: Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*, Munich, 1988, p. 63 וראשית 'הפתרון הסופי' – לעניין התיזות של דייוויד אירווינג, "יד ושם – קובץ מחקרים, י"ג (1979), עמ' 78-79.

⁷⁴ Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, Munich, 1996; Thomas Sandkühler, *"Endlösung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941-1944*, Bonn, 1996

של הרשויות שעלינו להקים ולהפעיל כאן, ואשר על האפקטיביות שלהן אודיעכם בעוד מועד".⁷⁵

"הרי ישבתי ליד שולחן כתיבה בברלין", אמר אייכמן לימים במשפטו בירושלים, ושם ניצב מצד אחד מול "פקודותיהם העקרוניות של היידריך והימלר", ומצד שני מול "דיווחיהם של האנשים שהיה עליהם להעלות הצעות מתוך עבודתם המעשית, כך שבדרג גבוה יותר ניתנו אחר כך הנחיות אחרות". בסופו של דבר היה "הכל נתון בתנועה מתמדת, בתנועה מתמדת". הדברים שאמר אייכמן מתוך כוונה לנקות את עצמו מאשמה מעידים על גודל מרחב התמרון שלו. הוא ישב בצומת שבין הדרגים הגבוהים לנמוכים, בין הוראות מרכזיות לאפשרויות בפועל. בין תפקידיו היה מוטל עליו לצקת את "התנועה המתמדת" לכדי מסגרת ישימה. מהותה של "תנועה" זו הובהרה לעיל, ויש מקום להביא דוגמה נוספת להמחשתה. ב-7 באוקטובר הוציא וילהלם קופה, מושל ורטגאו מטעם הימלר, "פקודה מחייבת" ליישוב מחדש מהיר של כמה אלפי פולקסדויטשה, שמורת רוחם על ישיבתם במחנות הלכה וגברה. קופה התעלם משאלות ביקורתיות, כגון האם "יש עוד הצדקה למצב זה". תחת זאת השיא לשומעיו עצה: אנשי הס"ס היושבים במטות ההתיישבות צריכים להיות "הגורם היוצר אי שקט תמידי, כמו זאב המים בבריכת קרפיונים [. . .]". להפעיל לחץ על כל הגורמים העוסקים בהתיישבות, ולגלות יצירתיות בכל הקשור לאמצעים העשויים לקדם את ההתיישבות".⁷⁶ עם אלה נמנתה, כבר באותו זמן, רציחת חלק מיהודי הערים והמחוזות הכפריים שיועדו להתיישבות.

ה"פתרון הסופי" לא בוצע בעקבות פקודה, ולא תוכנן על-ידי "אדריכל" זה או אחר. הדבר החשוב ביותר היה לפשר בין הגורמים השונים ולהביאם לידי הסכמה במצב המכריע. דבר זה עולה בקנה אחד עם התפיסה הכללית יותר בדבר המבנה הפוליקרטי של המדינה הנציונל-סוציאליסטית, אשר לנוכח המקורות שוב אינו מוטל בספק. יחד עם זאת אין לטעות בטיבו ולראותו, כפי שקורה לעתים, כקונגלומרט של חישובי יוקרה, קנאות ותככים בין נאצים בעלי תפקידים בכירים. הוא שיקף גם ניגודי אינטרסים ממשיים. אף-על-פי-כן צדק פרנץ נוימן באופן חלקי בלבד כשקבע כבר ב-1944 בספרו *Behemoth*, ש"הכרעות הפירר אינן אלא תוצאה של פשרות שהושגו" בין אינטרסים והנהגות מתחרים.⁷⁷

המושג "פשרה" טעון הבהרה. גם אם נציגי המוסדות השונים פעלו מתוך אינטרסים מנוגדים וסותרים, כולם גילו נכונות לגשר על פני הניגודים פרי תפיסותיהם השונות, ובפרט בכל הקשור לקצב מימוש תכניותיהם, בעזרת גזל רכוש, עבודות כפייה והשמדה. מכאן צמח אותו היגיון שכל המעורבים היו מעונינים בו ולא אחת הניחו אותו מראש, של "ייפוי כוח מיוחד

⁷⁵ הנס פרנק ב-16 בדצמבר 1941 לפני חברי ממשלה בקרקוב, ציטוט מתוך: Präg, Jacobmeyer, *Diensttagebuch*, pp. 457ff [השואה בתיעוד, עמ' 197].

⁷⁶ ציטוט מתוך: Aly, *Endlösung*, pp. 353f.

⁷⁷ Franz Neumann, *Behemoth: Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933-1944*, Frankfurt a.M., 1984, pp. 542, 553ff.

מטעם הפירור". מה שציין את התנהגותם עד סתיו 1941 לא היתה החלטה שקולה ומחושבת בזכות דרך פעולה זו או אחרת ואף לא פשרה, כפי שגרס נוימן. היה זה ניסיון להתחשב במידה שווה באינטרסים מנוגדים, בתכניות ובאילוצים, ולגשר באופן מרבי על ניגודים בכל הקשור למטרות, ברוח של "פתרונות סופיים". במילים אחרות: ככל שהתכניות השונות, מבצעי היישוב מחדש ומטרות המלחמה נעשו קיצוניים ומרחיקי לכת יותר, כן גדלה בהכרח - בניסוח מתמטי - המכפלה המשותפת הקטנה ביותר שבה נתממשו כל התכניות הללו.

בסוף קיץ 1940 ובסתיו 1941 נתחוו עד מהרה שגם פרויקט הגירוש האחרון לפתרון הסופי יישאר על הנייר בלבד. מסקנה זו הביאה לחיפוש אחר פרספקטיבה שבה אפשר יהיה לממש במקביל את כל האינטרסים המנוגדים.

תהליך פוליטי מורכב זה טעון תיאור וניתוח מדויקים ככל האפשר, גם אם אי אפשר עוד לברר את כל ממדי הפשע. הדבר מביא להיסטוריוזציה של ההתרחשויות, אך אין פירושו הדחקה של השואה. אדרבה, הדבר החשוב הוא להציג בצורה מוחשית ומקיפה את הנסיבות שהוליכו בסופו של דבר למימושה הלכה למעשה.

מקור: אולריך הרברט (עורך), "מדיניות ההשמדה הנאצית 1933-1945: מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה", יד ושם 2000. עמ' 69-101.